

"פרקיו זה על זה": על פתיחת ספר מורה הנבוכים וסיומו*

כשתרצה להעלות בידך כל מה שכללו פרקי
זה המאמר, עד שלא יחסר לך ממנו דבר -
השב פרקיו זה על זה (פתיחת המורה)

לקראת סוף ספר מורה הנבוכים (חלק ג פרק נא) מתאר הרמב"ם את ספרו במשל,
המכונה על ידי רבי שם טוב ברבי יוסף מספרד (נפטר בשנת רנ"ג) בפירושו 'שם טוב'
"משל נעלה ונכבד":

המלך הוא בהיכלו... ומהם מי שרוצה ללכת אל בית המלך ומגמתו אליו
ומבקש לבקר בהיכלו ולעמוד לפניו, אלא שעד היום לא ראה פני חומת הבית
כלל. ומן הרוצים לבוא אל הבית מהם שהגיע אליו, והוא מתהלך סביבו
מבקש למצוא השער. ומהם מי שנכנס בשער, והוא הולך בפרוזדור. ומהם מי
שהגיע עד שנכנס אל תוך הבית, והוא עם המלך במקום אחד שהוא בית
המלך, ולא בהגיעו אל תוך הבית יראה המלך או ידבר עמו, אבל אחר
הגיעו אל תוך הבית אי אפשר לו מבלתי שישתדל השתדלות אחרת - ואז

* הדברים הינם קיצור של מאמר רחב שכתב הרב משה שטרן ז"ל בשנת תשמ"ו, ולא פורסם.
הקיצור והעריכה נעשו על ידי בנו הרב רפאל שטרן שליט"א וע"י העורך. הציטוטים מדברי
מורה נבוכים הינם מתרגומו של ר"ש אבן תבון מתוך מהדורת ורשא תרל"ב. ר"מ שטרן ז"ל
היה מקוראיו הותיקים של 'המעין'. היה איש חיל רב פעלים, ובין היתר הוציא לאור בעצמו
ובשותפות עם אחרים את פירושו של מהר"י בירב על הרמב"ם (נדפס מכת"י ברמב"ם הוצאת
פרדס, תשט"ז), פירושי הגראי"ה קוק זצ"ל על הש"ס (בש"ס הגדול מהד' פרדס; לאחר מכן
נדפסו הדברים ב'טוב ראי'ה', דרשות הר"ן עם מפתחות שנכתבו על ידו (ירושלים תשי"ט),
נמוקי יוסף על מסכת גיטין עם הערות (ירושלים, תשכ"ג), ועוד, וכן ערך את ספרו של הגאון
יחיאל יעקב וינברג זצ"ל 'לפרקים' (מהדורת ירושלים תשכ"ז; ר"מ שטרן היה מקורב אליו
ביותר, והגריי"ו כינהו 'הגאון חריף ובקי סיני ועוקר הרים' [שרידי אש ח"ב סימן פג])
וחיבורים נוספים. בין השאר הוא היה בקי ומעמיק גדול גם בתורתו של ר' צדוק הכהן
מלובלין זצ"ל, היה שותף בהכנת מפתחות לספריו 'המתיק סוד בבית גנזיו של הכהן הגדול'
(כדברי ר' חנוך בן ארזה ז"ל בהקדמתו לספרו 'תבל בצדק'). ר' משה שטרן ז"ל גם פרסם
מאמרים בנושאים שונים ומגוונים (חלקם על דפי 'המעין'). נפטר ב"א טבת תשע"א.
תנצב"ה.

יעמוד לפני המלך ויראהו מרחוק או מקרוב, או ישמע דבר המלך, או ידבר עמו.

...ודע בני, שאתה, כל עוד שתתעסק **בחכמות הלימודים** ובמלאכת ההגיון, אתה מכת המתהלכים סביב הבית לבקש השער, כמו שאמרו רז"ל על צד המשל עדיין בן זומא מבחוץ. וכשתבין **העניינים הטבעיים** כבר נכנסת בפרוזדור הבית. וכשתשלים הטבעיות ותבין האלוקיות כבר נכנסת עם המלך אל החצר הפנימית, ואתה עמו בבית אחד, וזאת היא מדרגת החכמים, והם חלוקי השלמות. אבל מי שישים כל מחשבתו, אחר שלמותו באלוקיות, והוא נוטה כולו אל האלוה ית', והוא מפנה מחשבתו מזולתו, וישים פעולות שכלו כולם בבחינת הנמצאות ללמוד מהם ראייה על האלוה ית' לדעת הנהגתו אותם על אי זה צד אפשר שתהיה - הם אשר באו אל בית המלך, וזאת היא מדרגת הנביאים...

רבים וטובים נתקשו לקבל משל זה. בעל 'שם טוב' עצמו בפירושו לפרק זה מיטיב לבטא את הלבטים, ואומר:

אמר שם טוב, רבים מהחכמים הרבנים אמרו כי זה הפרק לא כתבו הרב, ואם כתבו צריך גניזה, והיותר ראוי לו השריפה; כי איך אמר כי היודעים הדברים הטבעיים הם במדרגה גדולה מהעוסקים בדת, וכל שכן כי אמר עליהם שהם עם המלך בחצר הפנימית, אם כן הפילוסופים העוסקים בטבעיות ובאלוקיות יש להם מדרגה יותר גדולה מהעוסקים בתורה?!

התמיהה אולי תמיהה, אבל מה נעשה והרמב"ם אומר בראש פרק זה, שדבריו כאן אינם חידוש על האמור בפרקים הקודמים - אלא 'כדמות חתימה'; לפיכך כל הדנים פרק זה בשריפה גוזרים שריפה למעשה על הספר כולו!

★ ★ ★

ונראה לומר, שהרמב"ם (שהקפיד על סדר הפרקים שבספרו) מדבר כאן עם מי שכבר עבר את כל הדרך הארוכה מראשית הספר ועד כאן, זכה להדרכתו ברזי עולם, נכנס לפרדס החכמה¹ ועסק במעשה בראשית - החוכמות הטבעיות, ובמעשה

1 רמב"ם הל' יסוה"ת פ"ד הל' יג: "...שחכמים הראשונים קוראין אותו פרדס, כמו שאמרו ארבעה נכנסו לפרדס, ואף על פי שגדולי ישראל היו וחכמים גדולים היו לא כולם היה בהן כח לידע ולהשיג כל הדברים על בורין. ואני אומר שאין ראוי לטייל בפרדס אלא מי שנתמלא כריסו לחם ובשר, ולחם ובשר הוא לידע האסור והמותר וכיוצא בהם משאר המצוות. ואף על פי שדברים אלו דבר קטן קראו אותן חכמים, שהרי אמרו חכמים דבר גדול מעשה מרכבה ודבר קטן הוויית דאביי ורבא, אעפ"כ ראויין הן להקדימן, שהן מיישבין דעתו של אדם תחילה, ועוד שהם הטובה הגדולה שהשפיע הקדוש ברוך הוא ליישוב העולם הזה כדי לנחול חיי העולם הבא..."

מרכבה - החוכמות האלוקיות. מדובר כאן במושגים שאולים מכרם זרים, שפירושים הכרת המציאות שבשכל האדם, עד כמה שידו מגעת. אבל זו תכלית הספר, לבחון דעות אלו בעימות עם ה'דעות האמיתיות מדרך הקבלה', וזו דרך הרמב"ם להגיע לאהבה וליראה (הל' יסוה"ת פרק שני). בלהט רב מתווכח הרמב"ם עם הדעות הסותרות את עיקרי האמונה. אין הוא מקבל את מסקנות אריסטו ותלמידיו, ודעותיהם על קדמות העולם אינם מקובלות עליו (ח"ב פכ"ז). מעתה מלמד אותנו הרמב"ם פרק בחוכמות הטבעיות שביסודן האמונה בחידוש העולם, ובזאת הן הופכות לחלק ממעשה בראשית. וכאשר לומדים אנו את החוכמות האלוקיות כאשר האמונה בהשגחה פרטית היא יסוד מוסד בתוכם, בזאת הן הופכות למעשה מרכבה².

אין הרמב"ם מסתפק בתלמוד תורה ובקיום מצוות בלבד; תכלית האדם החסיד היא השגת הבורא, כמבואר בח"ג פנ"א:

ואחר ה'אהבה' תהיה העבודה ההיא, אשר כבר העירו רז"ל עליה ואמרו "זו עבודה שבלב", והיא אצלי שישים האדם כל מחשבתו במושכל הראשון, ולהתבודד בזה כפי היכולת... הנה התבאר כי הכוונה אחר ההשגחה היא להימסר אליו, ולהשיג המחשבה השכלית בחשקו תמיד, וזה ישלם על הרוב בבדידות ובהתפרדות. ומפני זה ירבה כל חסיד להיפרד ולהתבודד, ולא יתחבר עם אדם רק לצורך הכרחי.

ובהמשך בפרק נא מובאת 'הערה' שיש בה תוספת וסתירה לכאורה לאישיותו של החסיד המתבודד שהוזכר לעיל:

בהגיע איש מבני אדם מהשגת האמיתיות ושמחתו במה שהשיג לענין שיהיה בו מספר עם בני אדם ומתעסק בצרכי גופו, ושכלו כולו בעת ההיא יהיה עם האלוה ית', והוא לפניו תמיד בלבו ואע"פ שגופו עם בני אדם... כי אלו הארבעה, רצוני לומר האבות ומשה רבנו, התבאר בהם מן ההתאחדות באלוה, רצוני לומר השגתו ואהבתו מה שהעיד עליו הכתוב, וכן השגחת האלוה בהם ובזרעם אחריהם גדולה, והיו עם זה מתעסקים בהנהגת בני אדם והרבות ממון ומשתדלים במקנה ובכבוד. והוא אצלי ראה שהם, כשהיו עושים המעשים ההם, לא היו עושים אותם [אלא] רק באבריהם לבד, ולבותם ודעותם לא יסורו מלפני האלוה. ויראה לי כי אשר חייב היות אלו הארבעה עומדים על תכלית זה השלמות אצל האלוה, והשגחתו עליהם מתמדת ואפילו בעת התעסקם להרבות הממון, רצוני לומר בעת המרעה

2 ובמקום אחר כתב המחבר ז"ל: "הפילוסופיה בישראל מעולם לא היתה פילוסופיה לשמה... אבותינו, אהבתם היתה נתונה לבורא ית'... עסקו בחכמות האלוקות... באשר פסגתה היא יראת ה'... הרמב"ם (יסוה"ת פרק שני) מנמק את החובה לעסוק בחכמת הטבע ובחכמת מה שלאחר הטבע... משום שהאדם מצווה לאהבה וליראה את ה'".

ועבודת האדמה והנהגת הבית, היה מפני שתכלית כוונתם הייתה בכל המעשים ההם להתקרב אל האלוהה גדולה, כי תכלית כוונתם כל ימי חייהם להמציא אומה שתדע האלוהה ותעבדהו.

שני טיפוסים מתאר הרמב"ם, שניהם חסידים, אבל שונים זה מזה באורחות חייהם. האחד כולו בשמי רום, וחברו לעומתו ראשו בשמים אבל רגליו עומדות איתן על האדמה הזאת. לדעת הרמב"ם מדרגתו של חסיד זה גבוהה ממדרגת החסיד מן הסוג הראשון³; החסיד הזה גורם להאצלת ההשגחה הפרטית שעליו גם על קנייניו החומריים, וזאת בזכות מידות נוספות שיש באותו חסיד, כמבואר בשני הפרקים האחרונים של הספר (נג-נד) שדנים בפירוש השמות חסד, משפט, צדקה וחכמה. בפרקים אלו הרמב"ם חוזר לדרכו בפרקים הראשונים של הספר, שם ביאר שמות נוספים.

ויש לבחון היטב, מדוע בא ביאור שמות אלו רק בסוף הספר⁴? בפרק נד כתב הרמב"ם:

השלמות האנושי האמיתי, והוא הגיע לאדם המעלות השכליות, רצוני לומר ציור המושכלות, ללמוד מהם דעות אמיתיות באלוקיות. וזאת היא התכלית האחרונה, והיא משלמות האדם שלמות אמיתי, והיא לו לבדו.

כלומר, זו היא מדרגת האדם הנכנס להיכל המלך פנימה (במשל שבפרק נא), או בלשון חז"ל: 'נכנס לפרדס', מקום שם אין מעלות המידות באות לידי ביטוי. שם האדם ניצב לבדו, בלא החברה האנושית, ואך קירבת אלוקים נגד עיניו, ממש כמצבו של אדם הראשון שנברא בצלם אלוקים ושכן בגן עדן - הוא הוא הפרדס.

אבל כיון שהאדם שקוע בעולם המפורסמות (כמתואר בח"א פרק ב), שוב אין הוא יכול להסתפק במעלות המושכלות (עיין בפרק נד). כלומר, בעולם הזה שלמות שכלית בלבד אינה מספקת. כל עוד שרוי האדם במציאות שהינו חלק ממנה, אין הוא יכול להתכחש למתחייב ממציאות זו: "כי אני ה' עושה חסד ומשפט וצדקה בארץ". הבורא מכריז מפי נביאו כי "בהשכל וידוע אותי" לא די; חסד ומשפט הם מימוש המושכלות בעולם זה, שבו שקע אדם הראשון בחטאו כי זנח את עולם המושכלות "והגיע לו השגות המפורסמות, ונשקע בהתגאות והתנאות" (ח"א פרק ב). משחטא האדם, השלמות במושכלות לא תתממש אלא לאחר שתקדם לה השלמות במפורסמות; אבל גם לאחר השגת המושכלות אין האדם השלם חופשי מעשות חסד ומשפט וצדקה (שהם מימוש המושכלות בארץ, עיין פרק נד), ועל אדם זה כתב הרמב"ם (חלק א פרק טו):

3 עי"ש בהמשך דברי הרמב"ם, ובדבריו בח"ג פי"ח.
4 וכמבואר בפתיחה למו"נ שהספר לא נכתב "במקרה".

והנה ה' ניצב עליו - קיים עליו, כלומר על הסולם, אשר קצהו הראשון בשמים וקצהו האחרון בארץ, ובו יעלה כל מי שיעלה... ומלאכי אלוקים הם הנביאים... כי אחר העליה וההגעה אל מעלות ידועות מן הסולם, תהיה הירידה במה שפגש מן הענין להנהגת אנשי הארץ ולימודם.

האדם השלם שואף לעלות במעלות סולם החכמה, ולהגיע אל ההשגה השכלית אליה זכה אדם הראשון בעת שנברא, ועליו נאמר "בצלם אלוקים עשה את האדם"; ונתפרש הדבר יפה בפרק הראשון מהספר, שאין צלם זה אלא ההשגה השכלית. במצב אידיאלי זה שרוי אדם הראשון בגן עדן, והפרדס אליו שואפים גדולי ישראל אולי הוא הבבואה של גן העדן, אליו עולים במעלות הסולם עליו ניצב ה'. ר' עקיבא שנכנס בשלום ויצא בשלום היה דורש כתרי אותיות עד שחלשה דעתו של משה רבינו למראהו, כיון שמעלתו הגדולה של ר"ע היא שעסק במושכלות ועם זאת נשא בעול היסורים של בני דורו, שהרי היה נושא כליו של בן כוזיבא המלך (הל' מלכים פי"א ה"ג).

פתח הרמב"ם בפרק א בתיאור מדרגתו של אדם הראשון בשעה שנוצר והשכל האלוקי מדובק בו, והמשיך בפרק ב להסביר את חטאו של אדם הראשון, חטא שהורידו לעולם המפורסמות. מני אז עבודת האדם וייעודו הם לחזור לעולם המושכלות ולשאוף למדרגת אדם הראשון, וזו לא תושג אלא לאחר שיזכה ויבין מעשה בראשית, ויעלה למדרגת צופי מרכבה, ואז יגיע למעלת החסיד המתבודד ונפרד מחברת אדם (ח"ג פנ"א). אבל לא באלו בלבד יחפוץ ה': 'ואמר בחסד ומשפט וצדקה חפצתי נאם ה' (ח"ג פרק נד), שמעלת המושכלות אינה מנתקת את האדם מעשיית חסד בעולם. ולכן את ביאור השמות חסד, משפט, צדקה וחכמה ביאר הרמב"ם רק בסוף ספרו, כיון שהם מעלות שבאות לידי שלמותם רק אצל איש המעלה שלמד וקיים את כל האמור בספר זה, ויגיע למדרגתם של משה רבינו ואבות האומה שזכו להמשיך את ההשגחה הפרטית השורה עליהם על קנייניהם החומריים, ממונם ומקניהם וכל אשר להם, וקדושת ה' נאצלת בזכותם על כל הבריאה כולה.

וכך נעוץ סוף ספר מורה הנבוכים בתחילתו.